

The Uighur Translation of Sthiramathi's Abhidharmakośabhāṣya-ṭikā Tattvārtha. <Text in Transcription> I by Masahiro Shōgaito, Kobe City University of Foreign Studies, 1988., 177 s.

Bilindiği gibi Budizmin kutsal kitapları *Sūtra*'lar, *Vinaya*'lar ve *Abhidharma*'lar *Tripitaka* 'Üç Sepet' adı verilen külliyyatta toplanır.¹ Pali metinlerinde, T1-pitaka: *Vinaya-pitaka*, *Sutta-pitaka*, *Abhidhamma-pitaka*.² Budizmin 'Canon'unu oluşturan bu üçlü kitap yığının'ından Uygurcada en yaygın, bir takım eklemelerle birlikte en çok çevrilmiş olanı *Sūtralardır* (*Altun Yaruk*, *Sekiz Yükmek* gibi). *Vinayaların* ise bilindiği kadarıyla Uygurcası yoktur.³ *Abhidhammalara* gelince, sekiz kitaptan oluşan bu yığın, konu itibarıyla Budist düşünceye ait sorunların ele alınıp işlendiği kısımdır. *Abhidharmalardan* Uygurcaya, az da olsa çeviriler yapılmıştır. Bunlardan biri Vapşı Bakşı'nın 1980'de Şinasi Tekin'ce yayımlanan *HSIN Tözin Oqıdaci Nom*'udur.⁴ Ş.Tekin'in bu çalışması Yuan dönemine ait manzum bir hikayeye birlikte yayımlanmıştır.⁵ Konuyla ilgili önceki çalışmalara ve esere türlü yönleriyle değinilen bir girişten sonra harfçevrimli (transliteration) metin, metnin Almanca çevirisi, Uygurca karşılıklarıyla birlikte ideogramların okunuşu, açıklamalar ve çözümlenmeli dizin yer alır.

Uygurca bir başka *Abhidharma* ise, Sthiramati'ce Vasubandhu'nun *Abidarmakośaśāstra*'sı için yazılan *yörüg*'ün Uygurca çevirisidir. Bundan da ilkemizde ilk söz eden yine Ş.Tekin olmuştur.⁶ Eserin Uygurca adı *Abidarim kınlık koşavardi şastr*'dir.⁷ Ş.Tekin, eserin tıpkıbasımını, eseri türlü yönleriyle ele alan bir girişle birlikte 1970'te yayımlar.⁸ Ancak bu yayımda metnin yazıçevrimi, çevirisi ve dizine yer verilmez.⁹

Sertkaya'nın tanıtımından sonra *Abidarim koşavardi şastr*'in Uygurcasına ait, İsveç

1 bkz. Şinasi Tekin, "Uygur Edebiyatının Meseleleri (Şekiller-Vezinler)", *TKA II* (1965)1-2: 26-67. sayfalar, özellikle 36-38; *A Dictionary of Comparative Religion*, Ed. S.F.G. Brandon, New York 1970, s. 619; F.E. Edgerton *Buddhist Hybrid Sanskrit Grammar and Dictionary, Volume II: Dictionary*, (New Haven) Delhi (1953) 1972, s. 258a: *Tri-pitaka the 'three baskets'*.

2 bkz. *A Dictionary of ...*, s. 619.

3 Ş.Tekin, a.g.m., s. 37-38'e göre.

4 Ş. Tekin, *Buddhistische Uigurica aus der Yuan Zeit, Teil I HSIN Tözin Oqıdaci Nom* (1-150), *Teil II Die Geschichte von Sadāprarudita und Dharmodgata Bodhisattva*, Budapest 1980;

5 Prajñāpāramitā Sūtra literatürüne ait olan bu II. kısmın metin, çeviri, açıklamalar ve dizin olarak hazırlanışı için bkz. F.Sema Barutçu, *Uygurca Sadāprarudita ve Dharmodgata Bodhisattva Hikāyesi*, A.Ü. DTCF (Sos. Bil. Ens., yayımlanmamış doktora çalışması), Ankara 1987.

6 Ş.Tekin: "Uygur Edebiyatının ..." s. 38

7 Ş.Tekin: *Abhidharma-kośa-bhāṣya-ṭikā Tattvārtha-nāma*, New York 1970, s. XXVI.

8. a.g.e.

9 Eserin çeşitli bölümleri ve fragmentleri üzerine yapılan yayımlarla Ş.Tekin yayınının tanıtımı için bkz. O.F.Sertkaya "Abidarim Koşavardi Şastr", *TDAYB* 1982-1983 (1986): 247-251.

Etnoğrafya Müzesi'nde bulunan bir kaç yaprak Kôgi Kudara tarafından ele alınıp işlenmiştir.¹⁰ Kudara'ya göre Abhidharmakosa-sâstra'nın bu el yazması, bu yorumun Hsüan-tsang tarafından yapılan Çince çevirisinin Uygurca çevirisidir. Yazı, işlek Uygur yazısıdır.

Aynı yıl Geng Shimin tarafından Abhidharma'ya ait 64 satırlık bir varak işlenip yayımlanmıştır.¹¹

Ülkemizde de, Ş.Tekin yayımının 97a-126a arası, S.Barutçu tarafından giriş, metin, çeviri, açıklamalar, dizin ve tıpkıbasım olarak çalışılıp yayımlanmıştır.¹² S.Barutçu, bu çalışmada yazmanın tanımına, eser üzerinde yapılan çalışmalara, müstensih ve istinsah tarihine vb. ayrıntılı bir şekilde değinir. Çalışmada ayrıca metin ve çevirinin dışında, Eski Uygurca Budizm terimlerine, bu terimlerin açıklamalarına ve kökenlerine yer verilen 'Notlar' (83-100) kısmı yer almaktadır. Yine S.Barutçu tarafından eserin II. bölümünün 55a12-56b3. satırları hazırlanmış olup şu an baskıdadır.¹³

Shôgaito'nun işlediği kısımlarsa Ş.Tekin yayımın I. bölümün ilk 86 yaprağıdır. Shôgaito burada metnin yalnızca yazıçevrimini vermiştir. Metnin çevirisi ve dizin, büyük olasılıkla 2. kitapta yer alacaktır.¹⁴ Kitabın 1-5. sayfalarında Japonca bir giriş yer alır. İzleyen sayfaların çift numaralı kısımlarında metnin yazıçevrimi (6-177), tek numaralı kısımlarındaysa tıpkıbasımı yer alır. Bu yöntem de metnin karşılaştırılmasını kolaylaştırmaktadır. Yazıçevrimi sırasında, Çince şekiller çevrilmeksizin, olduğu gibi bırakılmıştır.

Kısaca Uygur yazım (orthography) düzeni hakkında bilgi vermek gerekirse; Uygur alfabesiyle yazılmış eserlerde, özellikle son dönem metinlerinde *d/t*, *s/sz* ünsüzləri arasında yazımda ayırım gözetilmez. Batılı Türkologlar *d* yerine yazılan *t*'yi alta bir nokta ile *ṭ* şeklinde, yine *t* yerine yazılan *d*'yi de alta bir nokta ile *ḍ* şeklinde ayırt etmektedirler. Örneğin *utun* ('*wtn*') olması gereken sözcük *d* ile yazılmışsa ('*wdwn*') *uğun*, *azu* olması gereken sözcük *s* ile yazılmışsa yazımda ('*sw*') *aşu* şeklinde gösterilir. Kısacası altı noktalı olan bu harflerin aslı olmayıp yazıma ait bir özellik olduğu ve asıl şekillerinin *d* ise *t*, *t* ise *d* olması gerektiği bir yolla belirtilmiş oluyor. Yöntem olarak tersini bunun tersini izlemek, '*wdun*' yazılanı *uğun* okuyup *t*'nin altına nokta koymak da tercih edilebilecek bir başka yoldur.

Shôgaito ise bu yolları izlemez. Doğrudan metindeki yazıma bağlı kalır ve yazımdaki karışıklıkları (*d/t*, *s/z* gibi) herhangi bir yolla göstermez: *adı kötrülmüş-lig* (→ *atı kötrülmüş-lig*), *küçüm yidmişinçe* (→ *küçüm yitmişinçe*), *uqidğalı* (→ *uqıtğalı*), *közedü* (→ *közetü/küzetü?*), *tuğurdağı* (→ *tuğurtmağı*), *tardıp* (→ *tartıp*) vb. gibi.

Metinde, çoğu Uygur metninde olduğu gibi, *y'siz kongül* şeklinde yazılıp araştırmacılarca *kongül* olarak yazıçevrimi yapılan sözcük, kökenine bağlı olarak *ö* ile *köngül* şeklinde yazılır. Yine bazı araştırmacılarca artık '*eng*' 'en' *eng'illi* 'ilk, en ilk, birinci' olarak yazılan '*nk*' sözü Shôgaito tarafından *ang'illi* şeklinde okunur ve yazılır.

10 Kôgi Kudara, "Über den Chin-hua-ch'ao genannten Kommentar des Abhidharmakosa-sâstra", *Der türkische Buddhismus in der japanischen Forschung*. 1988: 27-33; tıpkıbasımlar 100-101.

11 Geng Shimin: "A Study of one Nearly Discovered Folio of the Uighur 'Abhidharmakosa-sâstra' ", *Türk Dünyası Araştırmaları* 51 (Haziran 1988): 56-65.

12 F.Sema Barutçu, *Üç İlgisizler*, 1990 Ankara.

13 a.g.e., s. 10, dipnot 6.

14 Bunu kitabın kapağındaki <Text in Transcription> 1 sözünden anlıyoruz.

Metindeki dikkat çeken okuyuşlara gelince, günümüzde bir kısım araştırmacı tarafından ilk hecesi *ü* ile *ügüz* ('ırmak, nehir') şeklinde okunan sözcük burada *ö* ile *ögüz* (11. s.) şeklinde okunmuştur; *ü*'lü *ügüz* okuyuşu için krş. Mo. *üyer*, SUyg. *ügüs*.¹⁵

Özellikle son yirmi yıldır *ö* ile, *törlüg* şeklinde okunan sözcüğe gelince, bu konuda Clark'ın görüşlerine hak vermek gerekir. Clark, bu okuyuşun Brahmi (Brâhmî) metinlerinde geçen *törlüg*, *törlög*, *törlük* (TT VIII, 101) şekillerinden kaynaklandığını, çoğu metin yayıncısının günümüzde *ö*'lü okuyuşu yeğlediğini belirtir (Alttürkische Grammatik, ED, BT III, VII, VIII, Totenbuch, Le Conte Bouddhique ... vb).¹⁶ Clark'ın karşı çıkışları iki ana noktada toplanır:

1.si *törlüg* okuyuşunu bağlayabileceğimiz **tör* diye bir kökün bulunmaması, 2.si Brahmi harfli metinlerin Eski Türkçedeki ünlülerin niteliği konusunda hemen her zaman doğru ve tutarlı olmaması (TT VIII, I 22 *kün toγotto*, fakat 100: *tuγ*; günümüz Türk dil ve lehçelerinin tümünde *-o-* ile *toprak* var iken TT VIII'de bu sözcük *-u-* ile *tupraq* şeklindedir) noktasından hareketle *-ö-*'lü okuyuşa karşı çıkar. Ayrıca *-ü-*'lü *törlüg* okuyuşu temellendirilebilir bir okuyuştur: 1. CC *türlü*, Sino-Uygur *türlüg* (*t' u-erh-lu*); 2. sözcüğün yaşayan şekilleri tümüyle *ü*'lü (krş. VEWT 506); 3. *tür* 'görüntüş, dış görüntüş; tür, çeşit, şekil, tip' kökü, CC 260 *türlü*, Tar., Oyr. ve Teleüt'te *tür* olarak mevcuttur. Clark devamla, Clauson'ın Türkçe *tür* şeklinin Mo. *düri* 'şekil, biçim, görüntüş' sözcüğünden ödünçleme (ED 546) olduğu yolundaki görüşüne şiddetle karşı çıkar ve bunun ancak Türkçe *yüz* 'yüz, sima' ile birleştirilebileceğini belirtir.¹⁷

tüz-ün (50. satır) yerine *tözün* okuyuşu içinse bak. T.Tekin CAJ 33/3-4, 1989 ("Old Turkic TWYZW = *tözü*": 118-125). Shögaito, diğer metin yayıncılarınca *kiginç* (*kykyñç*) okunan 'cevap, yanıt, karşılık' sözcüğü yerine *kikinç* okuyuşunu yeğler, herhalde doğru okuyuş şekli de bu olsa gerek (benzer okuyuş için bak. ED 712ab); *kikinç* şeklinin türemiş bir ad olduğunu belirten Clauson, sözcüğün *kik-* eylemiyle ilgisinin açık olmadığını ve 'söylenişinin belirsiz' olduğunu kaydetmiştir. *körgit-* (*kwyrykt-*) şeklinde okunan eylemin de *-g-* ile mi yoksa *-k-* ile mi okunacağı tartışmalıdır. Clauson, eylemi *körgit-* şeklinde, *-g-* ile okurken *-git-* biçiminde bir ettirgenlik ekinin olmadığını da belirtir (ED 743b-744a). Eğer buradaki *-GIt-* ekini birleşik bir ek sayarsak *-k-*'li *-kIt-* okuyuşu daha doğru olmalı (*-k-*'li okuyuşlar için krş. BT I, VII, VIII, XIII; S.Barutçu, *Uygurca Sadapradita ve Dharmodgata Bodhisattva Hikâyesi*, Ankara-1987; S.Barutçu *Üç İtigsizler*, Ankara 1990 vb.).

Yazıçevrimli metin asıyla karşılaştırıldığında, gözden kaçmış olan şu dizgi, matbaa hataları aşağıdaki gibi düzeltilmelidir: *bilgle bilig* → *bilge bilig* (57); *bildemledi* → *birdemledi* (754; oku *birdemleti*); *bişrumak* → *bişrunmak* (828); *erer* → *erür* (1984); *taruy* → *taluy* (2100; krş. 2102 *taluy*; 2100'deki *-l-*'nin altta kuyruğu yok, *r* gibi); *kibi* → *kipi* (206); 1796. satırdaki *ükliḡgeli aḡḡali* şeklini de, eğer bir dizgi hatası değilse, *-s-* ile *asḡali*

15 Talât Tekin, "James Hamilton: *Manuscripts Ouïgours du IXe-Xe siècle Touen-houang*", ERDEM, c. III, sayı: 7, Ocak 1987: 252-253.

16 Lary V. Clark, "The Manichean Turkic *Pothi-Book*", AoF IX (1982): 192.

17 Clark, a.g.m., s.191-192.

okunmamız gerekiyor (bak. UW *as-* I); 1831 ve 1839. satırlardaki *üçmek* de herhalde *öçmek* olacak, krş. 1851 *öçmek*, vb.

Abhidharmakośabhāṣya-ṭīkā Tattvārthada görülen yeni sözcükleri veya önceki metinlerde bir-iki kez geçmiş olan sözcüklerle ikilemeleri ise şöylece sıralayabiliriz: *tarğarmak-lığ* (117), *alış biriş* (161; DTS-MK, ED-Kara Balgasun), *alışsız birişsiz* (228, 229), *yiçgele-*: *y.-yü bil-* (134; DTS-MK), *ezüg çın* (125), *ğodıkarğay-lar* (295), *ğodılış-bulğalış-* (298), *ödleteçi erigleteçi* (oku → *ötleteçi*, 302, 304), *bulul-* (318), *taya-* (*öz-ke san-lığ tayar mu ol*, 372; ED-MK), *uz uzağut* (*uzağut için krş. ET alp // alpağut; bay // bayağut* 375), *tayanışdur-* (380), *kök tidig* (99, 100, 436-37), *yörgüçi* (474; ED-KB), *emgeksin-* (574), *uğur-ı yığ-ı* (690, 691, 1173 vd.; DTS *oğur yığ*; ED'de yok; ikilemenin açıklanışı için bak. BT III), *yuy kuş* (930; BT III, VII, Totenbuch), *yıt yoğ* (1008, 1017, 1018), *kişen* (1009; TT VIII, ED-MK), *kişenlen-* (1009), *kişenlel-* (1011), *imlel-* (1115; MK), *bilış böşük* (1290, 1291), *osal sımdağ* (1292), *asğar-* (1398, krş. UW 226b), *asğarmaklığ* (1402), *teğmezgenki: t. tayağ dyan* (1618), *asırağı* (1625; ED *asraki*), *törçi-* (1905; DTS-Suv, MK), *şasuk yangluğ* (2013), *ğalangulat- teğzindür-* (2054), *ğalangulamak teğzinmek* (2064), *evdimek yığmak* (2151), *tapla- tapırğan-* (*tap + la-*; *tap + (i)rğa-n-*; 2199, 2221), *yölen-* (2363; krş. BT I B 61), *ir- mün-* (2488; ED-Hüen-ts. 1798: *yir- mün-*); [*taş azak nomluğ* (1454), *ğadçığ* (292, *yangşakğadçığ*?)].

Diğer metinlerde görülen *-ş-*'li *bir ikintişke* yerine burada, *-ş-*'siz *bir ikintike* görülür (282). BT VII'de görülen iki *k'*li *kkül* sözü burada da görülür (844, *kk-* için diğer Uygurca metinlerde krş. *kkir*, *kkirliğ*).

Mehmet Ölmez